

Zij die nooit zullen vergeten

Linda Kinstler

Zij die nooit zullen vergeten

De zoektocht naar mijn verdwenen grootvader

vertaald door Fred Hendriks

ALFABET UITGEVERS

2022

Copyright © 2022 Linda Kinstler
Oorspronkelijke titel *Come to this Court and Cry. How the
Holocaust Ends*
Oorspronkelijke uitgeverij Bloomsbury Circus
© Nederlandse vertaling Fred Hendriks en Alfabet Uitgevers
Omslagontwerp bij Barbara
Omslagbeeld Yad Vashem Archives
Auteursfoto Pete Kiehart
Typografie binnenwerk CeevanWee, Amsterdam

ISBN 978 90 213 4158 3
NUR 680

alfabetuitgevers.nl

Alfabet Uitgevers vindt het belangrijk om op milieuvriendelijke en verantwoorde wijze met natuurlijke bronnen om te gaan. Bij de productie van dit boek is daarom gebruikgemaakt van papier waarvan het zeker is dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

Ooit, in een ogenblik van onvergeeflijke nieuwsgierigheid, nam ik de moeite om in de *Encyclopedia Britannica* Riga op te zoeken. Die schatkamer van actuele informatie beschrijft Riga als een bedrijvige havenstad aan de Oostzee, vanwaar schepen met landbouwproducten, voornamelijk haver, naar Engeland vertrekken. Het was uiteraard een oude editie van de *Encyclopedia*. Inmiddels stijgt het aantal geruchten ver uit boven het aantal haverschepen.

The Drifter, *Nation*, 25 januari 1928¹

Inhoud

<i>Kaarten</i>	9
<i>Voorwoord van de auteur</i>	11
<i>Proloog</i>	13

DEEL I

1	De politieacademie, december 2019	27
2	Boris	38
3	Cukurs	47
4	Het Kommando	55
5	'Het proces begint'	62
6	Kom naar dit hof en schreeuw	72
7	De comitéleden	82
8	De parade op de Dag van de Overwinning	94
9	Een getuigenverklaring	102
10	Het criminele complex	112
11	De non-fictie van de heer Pearlman	126
12	Shangrilá	137
13	Het verleden als voorspel	148

DEEL II

14	Aron hakodesj	159
15	Voor de wet	169
16	De plot	179
17	Vergeeten processen	186

- 18 Agentverhalen 200
- 19 De kosmochemicus 210
- 20 De musical 220
- 21 Het corpus delicti 228
- 22 De Weg van Bezinning 240

DEEL III

- 23 Het hoger beroep 253
- 24 Jacht op de levenden 263
- 25 De zoon van de violist 269
- 26 'God zegene hun ziel' 277
- 27 Eén getuige is geen getuige 286
- 28 Buitenlandse Fred 293
- 29 Het Baltische Troje 298
- 30 Het antoniem van vergeten 306

Dankwoord 313

Noten 319

Illustratieverantwoording 346

Register 347

Voorwoord van de auteur

Dit boek speelt zich grotendeels af in Letland, een land waar veel buitenlandse overheersers de scepter hebben gezwaaid en veel buitenlandse talen zijn gesproken. Sinds de dertiende eeuw is het op verschillende momenten opgeëist door de Duitsers, de Polen, de Zweden en de Russen. De moderne natie Letland ontstond op 18 november 1918, toen het zich onafhankelijk verklaarde van het Russische keizerrijk. Het land kende een periode van 22 jaar tumultueuze soevereiniteit, tot de zomer van 1940, toen de Sovjet-Unie het land bezette en omvormde tot de Letse Socialistische Sovjetrepubliek, de Letse SSR. Van 1941 tot 1944 viel Letland onder Duitse controle en was het door zijn overheersers als provincie ingedeeld bij het Rijkscommissariaat Ostland. In 1944 kwam Letland opnieuw onder het bewind van de Sovjets en bleef het een Socialistische Sovjetrepubliek tot de val van de Sovjet-Unie in 1991.

Het verhaal in dit boek is voortgekomen uit de verwikkelingen die volgden op deze opeenvolgende bezettingen en hun nasleep. Het weerspiegelt ook de rijke en gevarieerde taalkundige cultuur van het land: ik heb mijn best gedaan de spelling aan te houden zoals die voorkomt in de originele teksten van de primaire en secundaire bronnen. Als gevolg daarvan kan de lezer tegenstrijdigheden opmerken in de spelling van diverse namen. Veel van deze tegenstrijdigheden komen

voort uit de grammaticaregels van de Letse taal, waarin vrijwel alle mannelijke namen eindigen op 's', en de vrouwelijke namen gewoonlijk eindigen op 'e' of 'a'. Zo wordt een naam als Herbert in het Lets Herberts, Viktor wordt Viktors. Mijn achternaam luidt in het Lets niet Kinstler, maar Kinstlere.

Dit is echter ook een mondiaal verhaal over de zoektocht naar oorlogsmisdadigers en Holocaustoverlevenden op verschillende continenten. Het was een krankzinnige en meertalige klus: correspondentie die uitging in het Duits werd soms beantwoord in het Jiddisch; de getuigenissen van mensen die hun verklaring in het Russisch hadden afgelegd, werden later vertaald in het Lets, Duits, Engels, Hebreeuws en Portugees. Ik ben zoveel mogelijk trouw gebleven aan de spellingen die ik in het archief ben tegengekomen, in de hoop dat dit zowel het proza zal verrijken als een ruggensteun zal zijn voor toekomstige onderzoekers die dit pad willen bewandelen.

Proloog

De roman

Het is maart 1965. Twee mannen staan tegenover elkaar op een kerkhof in Riga. Het is een officiële, maar gehaaste en heimelijke ontmoeting. Elders in de stad wordt gevierd dat het land 25 jaar onder het Sovjetbewind valt.¹ Het hele jaar is gewijd aan de herdenking van die verjaardag. Het deed niet ter zake dat de verjaardag zelf in zekere zin fictie was. Als je sprak van 25 jaar Sovjetbezetting, liet je de drie jaren van nazibezetting van 1941 tot 1944 strategisch buiten beschouwing. Drie jaren waarin het bloed als een zomerregen door de straten van Riga vloeide.²

De man die de vraag stelt noemt zich 'Boris Karlovics'. Hij vraagt zijn collega waarom het nodig was het doelwit te doden en af te slachten; het plan was geweest om hem levend naar Riga te brengen. Het had een ontvoering moeten zijn, geen moord. Zijn collega maakt bezwaar en geeft Boris een pakje. 'Het is gewoon gebeurd,' zegt de man. 'Boris Karlovics, begrijp alsjeblieft dat het niet gepland was... Eén lid van de groep is te ver gegaan.'

Boris keert terug naar zijn appartement en denkt na over zijn tegenslag. Het was zijn taak om de missie soepel te laten verlopen. Het was de belangrijkste opdracht in zijn decennialange carrière bij de КГВ, de kroon op een leven van ontwij-

king, hypocrisie en misleiding. Nu ziet hij geen uitweg uit de 'draaikolk van revanchisme' waarin hij terecht is gekomen. In het pakje treft hij krantenartikelen aan over een moord in Montevideo. Een aparte envelop bevat foto's van de plaats delict: een romp die onder het bloed zit, een verminkt, verfrommeld lijk. Zou dit Herberts Cukurs kunnen zijn, vraagt hij zich af. Herberts Cukurs, de ooit legendarische, pionierende piloot die bekendstond als de 'Letse Lindbergh', beroemder en geliefder dan de laatste Letse minister-president. Boris had Cukurs in de oorlog gekend. Ze waren beiden lid geweest van het Arājs Kommando, een van de wreedste moordbrigades onder bevel van de nazi's, die uitsluitend bestond uit lokale vrijwilligers. Boris had deel uitgemaakt van de eenheid als dubbelspion, die nieuws over de acties van de brigade overbrieftte aan Moskou. Hij had het vertrouwen van Cukurs en zijn collega's gewonnen, en hen daarna een voor een verraden.

Er wordt op de deur van zijn appartement geklopt. Als hij opendoet ziet hij een KGB-generaal: Boris' baas, met een fles wodka in de hand. Samen bekijken ze de foto's van de plaats delict en bespreken waarom de operatie is mislukt. Zijn baas had Boris gevraagd de missie te leiden, om alle informatie aan te leveren die nodig was om Cukurs aan te klagen en hem naar Riga te brengen. Boris had getuigenissen vervalst, de verklaringen van Joodse overlevenden aangedikt. Hij had geknoeid met verhoorrappporten van leden van het Arājs Kommando, die Cukurs' wreedheid onderstreepten en hem afschilderden als iemand die meedogenloos plezier beleefde aan het vernietigen van mensenlevens. Hij had Sovjetagenten naar Zuid-Amerika gestuurd om zijn doelwit te bespioneren. En nog had hij gefaald.

Boris laat de generaal even alleen om naar het toilet te gaan. Hij kan het vermoeden dat het lijk op de foto's niet van

Cukurs is niet van zich afzetten. Iets in de missie is volledig fout gelopen. Maar het is te laat. Aan tafel heeft de generaal zijn pistool getrokken. Als Boris terugkomt, is het allemaal voorbij.

Dit klinkt misschien als de plot van een goedkope spionageroman, en dat is het ook. De spionageroman is een onweersaanbaar genre, waarin op een aanstekelijke manier allerlei mysteries, dubbelzinnigheden en onbekende zaken worden opgelost. 'Voor de spion is geen enkele keuze toevallig; alles is doelbewust,' schrijft de literatuurwetenschapper Nicholas Dames. Spionageromans spelen in op een vuig verlangen naar duidelijkheid en conservatisme, naar de zekerheid dat er ergens een legertje actief is van agenten die niet alleen weten hoe de wereld echt in elkaar zit, maar in hun edelmoedigheid ook de rest van ons daarvoor afschermen. Ze bieden een uitweg uit de stortvloed aan onzekerheden uit het verleden, het heden en de toekomst. Ze verzekeren ons dat de fouten en bijna-missers van de geschiedenis begaan zijn om de status quo te bewaken. Dames betoogt dat het genre van de spionageroman staat voor een 'pessimistisch, fataal nationalisme', het soort nationalisme dat in dienst staat van verdwenen idealen: 'Spionnen zijn toegewijd aan de oude wereld – welke oude wereld dat ook moge zijn – als eenmaal duidelijk wordt dat de oude wereld ten onder gaat.'³ De spionageroman heeft misschien wel als voornaamste doel ons een herkenbare, opbeurende plot te bieden. Lezers die zich onderdompelen in het verhaal, geven zich misschien tijdelijk over aan het geloof dat alles op het eind duidelijk zal worden, hoeveel wendingen het verhaal ook krijgt of hoeveel mensen er ook sterven of verdwijnen.

Ik ben deze specifieke spionageroman voor het eerst tegengekomen toen ik in 2016 in het oude centrum van Riga in een

boekwinkel aan het neuzen was. De roman stond op een display met ‘nieuwe uitgaven’. Hij heette *Jūs nekad viņu nenogalināsiet*, oftewel *Jullie zullen hem nooit doden*.⁴

Ik vroeg de boekhandelaar of het een populaire titel was, en ze zei ja, uiteraard. Waarom zou ze het boek anders zo pontificaal presenteren? Ik kraakte de rug open en las daar, op de eerste bladzijde van het eerste hoofdstuk, de voor- en achternaam van mijn dode verdwenen grootvader: Boris Karlovics.

Ik kan het gevoel van desoriëntatie dat deze ontmoeting bij mij opriep moeilijk omschrijven. Het is niet onlogisch om dode verwanten en vertrouwde achternamen tegen te komen in fotoalbums, op kerkhoven, in brieven, in gedenkschriften, in aktes en misschien zelfs in historische teksten. Maar in romans, dat is een ander verhaal. Ik werd niet echt duizelig toen ik zijn naam zag, maar ik voelde me wel onvast op mijn benen staan, alsof ik op twee plekken tegelijkertijd was. Het voelde alsof ik letterlijk een anachronisme tegen het lijf was gelopen – als een hinderlaag. De schrijver Maria Tumarkin omschrijft het verleden als ‘een soort draaikolk’, als iets wat je niet kunt opsluiten in ‘kleine dierenkooien’, wat je ‘niet kunt bezoeken als een bejaarde tante’. Als het verleden je eenmaal in zijn greep heeft, laat het je niet meer los. ‘In elk geval op sommige plekken,’ schrijft Tumarkin, ‘lijkt het op het brandmerk van een misdadiger dat in de huid van je familie is geschroeid.’⁵

Als kind had ik altijd te horen gekregen dat mijn grootvader van vaderskant na de Tweede Wereldoorlog verdwenen was, en tot voor kort had ik genoeg genomen met die verklaring. In dat decennium waren miljoenen mensen verdwenen, en ik had hem altijd beschouwd als een van hen, als een man die anoniem in een naamloos graf lag, een dode burger van een dood land, net als zoveel anderen. Hij kwam op familiebijeenkomsten nooit ter sprake en we hadden geen foto’s van hem. Pas later hoorde ik dat er een goede reden was voor

dat stilzwijgen: Boris was lid geweest van hetzelfde doodseskader waartoe ook Cukurs had behoord, het Arājs Kommando. Na de oorlog was hij een KGB-agent geworden en daarna verdwenen. Mijn vader had een groot deel van zijn leven proberen uit te vinden wat er daadwerkelijk met zijn vader was gebeurd, maar tevergeefs. Op een dag had hij mij in nood opgebeld. Hij boekte geen vooruitgang, de archieven gaven geen antwoorden. Hij droeg de zoektocht aan mij over: 'Jij bent journalist,' zei hij. 'Waarom zoek jij het niet uit?'

Ik zei dat ik het zou proberen, maar wist niet zeker of ik dat eigenlijk wel wilde. Mijn ouders en oudere zus waren in 1988 van Sovjet-Letland naar de Verenigde Staten geëmigreerd, en mijn ouders zouden een paar jaar later scheiden. Ik groeide op in mijn moeders kring van Sovjet-Russische Joden en ben jarenlang naar een Joodse dagschool geweest, waar we elke dag begonnen met het zingen van het Amerikaanse volkslied, gevolgd door het Israëliësche. De enige grootvader aan wie ik ooit dacht, was de vader van mijn moeder, Misha, een man die als soldaat in het Sovjetleger bijna zijn voet was kwijtgeraakt en dansend zijn oude dag doorbracht. De afwezigheid van de andere kant van de familie hield me niet bezig – ik dacht er zelfs maar zelden aan.

Dat veranderde allemaal in 2016, toen ik als promovendus aan de Universiteit van Cambridge op enkele merkwaardige oude Letse krantenkoppen stuitte. Ik had intussen belangstelling gekregen voor de contouren van het verzwegen leven van mijn familie. Ik zei dat het om wetenschappelijk onderzoek ging: ik maakte haar Sovjetverleden tot een voorwerp van een academische intrige. Zo kwam het dat ik een artikel uit 2011 onder ogen kreeg van een belangrijk Lets nieuwsmedium, *Delfi*, dat vermeldde dat het Letse Openbaar Ministerie onderzocht of een dode man, Herberts Cukurs genaamd, betrokken was 'bij de moord op Joden.'⁶ Er zijn mensen die Cu-

kurs betitelen als de ‘Slager’ of de ‘Beul’ van Riga, hoewel geen van beide bijnamen de lading dekt. Hij heeft de beschamende eer dat hij de enige nazi is van wie bekend is dat hij is vermoord door de Israëlische inlichtingendienst, de Mossad. Dezelfde agent die in 1960 de ontvoering van Adolf Eichmann had georganiseerd, vloog vijf jaar later terug naar Zuid-Amerika met een nieuwe missie: breng Cukurs voor de krijgsraad, dood hem en laat zijn rottende lijk achter voor de politie.

In dat voorjaar schreef ik het Letse Openbaar Ministerie met het verzoek om meer informatie over de zaak. Ik las de krantenberichten en probeerde het verhaal te reconstrueren: hoe kon een dode man het onderwerp van een strafrechtelijk onderzoek zijn? Waarom had de perschef in een artikel gezegd dat het onmogelijk was zijn betrokkenheid bij de Holocaust te ‘bevestigen of ontkennen’?²⁷ Wat was de juridische basis voor het onderzoek, en waartoe zou het kunnen leiden? Mijn nieuwsgierigheid naar de juridische bijzonderheden was in feite een dekmantel: ik vroeg me namelijk ook af of de naam van mijn grootvader ergens in de archieven zou opduiken.

Ik kreeg een gedetailleerd antwoord op mijn vragen: de zaak werd nog niet gesloten, er was geen besluit gevallen. In een lange compacte alinea somde de openbaar aanklager op wat de juridische consequenties van de zaak zouden kunnen zijn. Het was een kluwen van voorwaardelijke zinnen, een stortvloed van woordjes als ‘als’ en ‘zou kunnen’. Zijn team had de hele wereld afgezocht naar bewijzen en had alle relevante naties – Rusland, Israël, Brazilië, Uruguay, Duitsland, het Verenigd Koninkrijk – om ondersteunende documenten verzocht. Er zou een besluit komen, en in theorie ook een proces, aldus de brief. Een proces over de wandaden en nagedachtenis van een dode man. Een geest in de beklagdenbank.

De uitleg van de openbaar aanklager ging vergezeld van een postscriptum in cursief: *‘De achternaam “Kinstler”, die toebehoort aan de persoon die deze informatie opvraagt, is min of meer van belang in de zaak Herberts Cukurs. Dit komt doordat een van de flamboyante leden van [het] zogeheten “Arājs-team” waarvan Herberts Cukurs lid was – Boris Kinstler – dezelfde achternaam droeg (maar ook andere schuilnamen had en in dit team in nauw contact stond met Arājs zelf). Misschien is het niet alleen een kwestie van dezelfde achternaam?’*⁸

Als hij eens wist. Per e-mail bevestigde ik zijn vermoeden over mijn familierelatie en vroeg ik hem of zijn bureau me op de hoogte kon houden van de ontwikkelingen. In zijn antwoord had de perschef een vraag en een aanbeveling van de openbaar aanklager voor me. De vraag luidde: had ik familie-documenten in bezit die betrekking konden hebben op de zaak? Misschien officiële papieren over Boris’ activiteiten in de oorlog? Ik vertelde hem de waarheid: we hadden niets. De aanbeveling was intrigerender: in Riga was onlangs een roman verschenen met de titel *Jullie zullen hem nooit doden*. Het boek ‘werd gepresenteerd als een literair en niet als een documentair werk’, legde de openbaar aanklager uit, maar het bevatte niettemin een schat aan informatie over zowel mijn grootvader als Cukurs en over het verband tussen hun verhalen. Hij raadde me aan de roman te lezen en contact op te nemen met de auteur voor meer informatie.

Spoedig daarna begon ik mijn eigen onderzoek. Ik kocht de boeken, ik las de samenzweringstheorieën. Elke leugen bevat een flintertje waarheid, hield ik mezelf voor. Elke leugen duidt op een verlangen. Ik begon vertrouwd te raken met de voornaamste protagonisten in het leven van mijn grootvader. Wat begon als een familieverhaal werd al snel een journalistieke reis door de archieven van tien landen in drie continenten.

Als je het verleden aan een onderzoek onderwerpt, maak je de herinnering aan je voorouders tot onderwerp van een soort rechtszaak. In dit geval kwam de rechtszaak naar mij toe, of in elk geval het spookbeeld van een rechtszaak. Ik volgde de voetsporen van de openbaar aanklager, de oorsprong en ontwikkeling van dit onverwachte proces. Ik kwam al het mogelijke te weten over Cukurs, de man die het middelpunt van het justitieel onderzoek vormde. Hij stierf een spectaculaire dood, als het doelwit van een moord die de grenzen van de wet wilde verleggen. Zijn lichaam werd achtergelaten om weg te rotten in een plaats die Shangrilá heet.

Dit boek is geen spionageroman. Hoewel spionnen, veiligheidsagenten en hun kringen er een rol in spelen, dicht dit boek niet de lacunes van de geschiedenis. In plaats daarvan strekt het zijn tentakels uit naar het grote onbekende. Ik heb geprobeerd in de afgrond van het verleden te kijken en er zoveel mogelijk uit te halen, om te begrijpen hoe de verhalen die we vertellen over onszelf, over onze familie en over ons vaderland worden overgeleverd, bewaard en gaandeweg veranderd.

De Engelse ondertitel – *How the Holocaust Ends* – is geen voorspelling en, God verhoede, ook geen voorschrift. Het is een waarschuwing. De verhalen die het hart van dit werk vormen, zijn de getuigenissen van Joodse overlevenden en hun nakomelingen, mensen aan wie vaak wordt gevraagd nog eens te vertellen over wat ze hebben gezien en meegemaakt, maar van wie de herinneringen en nalatenschap om de haverklap worden betwist. Doordat ik het onderzoek van de openbaar aanklager volgde, werd ik noodgedwongen geconfronteerd met de broosheid van getuigenissen van overlevenden in de eenentwintigste eeuw, moest ik constateren hoe gemakkelijk die kunnen worden – en daadwerkelijk worden – verworpen en ondermijnd. De literatuurwetenschapper Marc

Nichanian heeft dit verschijnsel lang geleden beschreven, in zijn werk over de Armeense genocide. ‘Genocide is geen feit omdat ze juist de vernietiging is van het feit, van de notie van het feit, van de feitelijkheid van het feit,’ schreef hij in 2006.⁹ Genocide is niet slechts het uitroeien van een volk of natie. De genocidale geest vernietigt het bewijs van zijn misdaden terwijl hij ze begaat. Hij ‘confisqueert de getuigenis op het moment dat die wordt uitgesproken,’ schrijft Nichanian.¹⁰ Hij weerlegt getuigenissen, legt getuigen het zwijgen op. Nichanian waarschuwde jaren geleden al voor dit onmogelijke probleem; maar misschien luisterde niemand goed genoeg, juist toen we de stemmen van de overlevenden niet langer hoorden.

Hier volgt een onderzoek naar de wijze waarop de herinnering aan de Holocaust tot in het heden reikt en daar invloed op uitoefent, en naar wat het betekent om die herinnering in deze nieuwe en onzekere eeuw te bewaken en in ere te houden. Het is een verhaal over hoe elk land zijn eigen verhaal heeft over medeplichtigheid en slachtofferschap, over bezetting en terreur. Het is tegelijkertijd een juridische en een familiale genealogie, een zoektocht naar de wortels van de uitdijende claim die het recht de geschiedschrijving oplegt. Ik breng de momenten van mislukking, overwinning en stilzwijgen van het recht in kaart, naast die van mijn verwanten en hun burens en vrienden, dood en levend.

Als het geheugen een *milieu de rencontre* is, een ontmoetingsplek, zoals de Franse geleerde Marie-Claire Lavabre bevoogdt, dan geldt dat ook voor de boekwinkel en voor de rechtszaal.¹¹ In het geheugen, de literatuur en het recht komen we talrijke verhalen tegen, onbekende en vaak betwiste beschrijvingen van het verleden. Bij deze verhalen – deze nalatenschappen, zeg maar – horen bepaalde eisen: wie ze beluistert erft tegelijkertijd een reeks verplichtingen en dilemma’s.

Hoeveel moet je behouden? Hoeveel moet je onthullen? Hoeveel moet je weglaten, verbergen? Hoeveel moet je opnieuw opeisen? Meteen bij het begin heb ik al deze vragen bestudeerd, maar ik kwam erachter dat ze al met mijn leven verknoot waren. Gaandeweg ontwikkelde de daad van het herinneren zich van een gebod tot een ingewikkelde, haast onmogelijke vraag.

Het werkwoord *zakhar* – ‘herinneren’ in het Hebreeuws – komt in de Bijbel minstens 169 keer voor. ‘Het woord wordt aangevuld met zijn tegengestelde: vergeten,’ schreef de Joodse geleerde Yosef Yerushalmi. ‘Als Israël wordt gemaand te herinneren, wordt het tevens bezworen niet te vergeten.’ In zijn canonieke studie naar de verstrengeling van Joodse geschiedenis en Joodse geschriften onderzoekt Yerushalmi de werking van de herinnering in de loop van eeuwen van religieuze traditie. Maar toen in 1987 het moment was aangebroken om het nawoord bij het boek te schrijven, vroeg hij zich af of hij het vraagstuk van de herinnering niet totaal verkeerd had aangepakt. Vlak voordat hij begon te schrijven, had een vriend hem enkele artikelen uit *Le Monde* toegestuurd, waarin Franse lezers was gevraagd of Klaus Barbie, de Slager van Lyon, terecht moest staan. ‘Welke van de twee volgende woorden kenmerkt het best uw houding tegenover de gebeurtenissen in deze periode van de oorlog en de bezetting: “vergeten” of “rechtvaardigheid”?’ vroeg de krant. Yerushalmi was overdonderd door de manier waarop *Le Monde* die vraag had geformuleerd. ‘Zou het kunnen dat de journalisten over iets belangrijkers zijn gestruikeld dan ze zich misschien realiseren?’ vroeg hij zich af. ‘Is het mogelijk dat het antoniem van “vergeten” niet “herinneren” is, maar “rechtvaardigheid”?’¹²

Dit boek is een onderzoek naar die mogelijkheid. Ik beschrijf hier een onwaarschijnlijke en af en toe bizarre reeks van gebeurtenissen in een poging te onderzoeken wat ‘recht-

vaardigheid' eigenlijk betekent. Daarbij moet ik iets in overweging nemen wat Yerushalmi onuitgesproken laat, namelijk dat het Hebreeuwse woord zakhar dezelfde stam heeft als het woord *zecher*: doorsteken, doorboren. Doden.¹³